

Беценко Т. П.,
доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української мови і літератури
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

МОВНА ПРИРОДА ІМПРОВІЗАЦІЙНОСТІ НАРОДНИХ ДУМ: СПРОБИ ЛІНГВОАНАЛІЗУ

Анотація. Стаття належить до галузі лінгвістичної фольклористики. Автор розглядає природу фольклорної імпровізації як невіддільної частини народнопісенної творчості з позицій лінгвістичної структуризації усного тексту. В результаті проведених досліджень зроблено висновок про існування конструктивних елементів, які забезпечують цілісне збереження та імпровізаційне відтворення епічних текстів, – текстово-образних універсалій. Запропоновано класифікацію текстово-образних одиниць.

Ключові слова: імпровізація, дума, текстово-образна універсалія.

Постановка проблеми. Думи визначають як унікальне явище в нашій національній культурі. Українські народні думи у час їх активного живого народного побутування – це не абсолютно стабільні, закостенілі тексти, які подібно до пісні щоразу у процесі живої фольклорної комунікації відтворювалися у сталому вигляді відповідно до певного зразка. Численні висновки дослідників героїчного епосу (В. Шелест, М. Підгорбунський, С. Грица, М. Дмитренко, М. Стратілат та ін.) свідчать, що думи – відповідно до специфіки виникнення, побутування та взагалі існування жанру – зародилися в усномовному народному середовищі (ймовірно, козацькому), цим же шляхом і поширювалися. Водночас особливими були способи запам'ятовування текстів зазначеного жанру, а відтак і їхнього словесно-образного відтворення (з урахуванням умов фольклорної комунікації та учасників цієї комунікації: комунікантів – сліпих кобзарів – виконавців дум, що поширювали в народі культуру козацької доби (адресантів) та добровільних ситуативних слухачів (представників народних мас) – адресатів).

Вважаємо, що феноменальність дум доречно розглядати з позицій власне жанрової належності (тобто з урахуванням, за В.Я. Проппом, чотирьох основних показників: поетики, побутового застосування, форми виконання і відношення до музики). На нашу думку, до зазначених параметрів треба додати ще мовний параметр текстової організації жанру: лексико-синтаксичні засоби слугують маркерами жанру, забезпечують впізнаваність тексту, ідентифікують його.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з теми. Починаючи з XIX ст. думи викликали численний інтерес фольклористів, літературознавців (М. Возняк, С. Єфремов, К. Гуслистий, К. Данилко, М. Калиниченко, А. Кінько, Б. Кирдан, О. Королевич, С. Мишанич, Г. Нудьга, П. Павлій, М. Плісецький, Н. Костенко, С. Грица, М. Дмитренко та ін.), музикознавців (М. Лисенко, Ф. Колесса, С. Грица), історіографів (К. Грушевська, І. Матяш), культурологів (О. Грабович), мовознавців (П. Житецький, М. Рильський, О. Назарук, Л. Рак, Г. Халимоненко, Т. Воробйова). Питання імпровізації дум з музикознавчого погляду порушено у працях А. Іваницького.

Мета пропонованого дослідження полягає у з'ясуванні мовної природи імпровізаційності народних дум як їхньої

невід'ємної традиційної риси з позицій лінгвістичного структурування усного тексту та виявленні конструктивних елементів, які забезпечують цілісне збереження та імпровізаційне відтворення героїчного епосу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Докладне вивчення музикознавчих, фольклористичних, літературознавчих джерел, особистий досвід роботи з текстами дум дали підстави прийняти й визнати факт, що думовий епос практично не піддавався точному запам'ятовуванню. Великий обсяг тексту дум, його складність не створювали можливості для їхньої точної фіксації у пам'яті виконавців.

Одним із феноменальних явищ дум як творів народного мистецтва вважають і їх імпровізаційно-відтворювальний характер. Цю ознаку М. Дмитренко виділяє з-поміж інших характерологічних рис думового епосу, подаючи дефініцію жанру: «Думи виконують, як правило, експресивним імпровізованим у межах традиції соло – речитативом...» [4, с. 44]. Імпровізація (лат. *inespodivanyj*) – «різновид творчості, який здійснюється швидко, безпосередньо, без попередньої підготовки шляхом фіксації вільного потоку асоціацій» [9, с. 418]; «характерна специфіка виконання творів усної народної словесності, які зберігаються у пам'яті виконавців і щоразу у процесі відтворення в рамках своєї традиційної жанрової форми, залежно від індивідуальних особливостей виконавця, зазнають різного ступеня змін» [12, с. 161]. У результаті виникають численні варіанти тексту фольклорного твору в процесі усного побутування за збереження його основного змісту. Між актами виконання фольклорний твір зберігається у пам'яті співаць; озвучуючись, текст щоразу ніби народжувався заново (умовно).

Імпровізація значною мірою характерна для епічних творів, великих за обсягом: казок, легенд, переказів, притч, а також дум.

Постає запитання: що необхідно співцеві (оповідачу) для того, щоб імпровізувати? Крім знання та дотримання специфіки жанру взагалі, законів римування, метрики, образів, мотивів, архітектоники твору і способів їх реалізації, обов'язкове володіння та дотримання правил використання мовного матеріалу, зокрема «поєднання фольклорних сегментів тексту» [9, с. 418]. Імпровізація передбачає знання поетичної мови фольклору (жанру взагалі, окремих текстів зокрема). Імпровізуючи, виконавець «активізує» в пам'яті (тобто відбирає) не окремі слова, а мовні структури (конструкції) – формули (по-іншому – текстово-образні універсалії), які є готовими формами, комбінують їх і створює цілісне висловлювання.

Пор. міркування В. Жирмунського про епічного виконавця: «Співак виконує не завчений текст, він імпровізує, у крайньому випадку частково, дотримуючись певного сценарію, у якому постійними є, крім послідовних епізодів і ситуацій, насамперед традиційні загальні місця...». «Звичайно, подібна імпровізація можлива лише у межах певної, міцно сформованої традиції – не

тільки сюжетів, мотивів і образів, але й постійних стилістичних формул, епітетів, порівнянь, фразеологічних зворотів і т. ін., якими поет-імпровізатор користується як свого роду мовою. Тільки цим поєднанням традиції та імпровізації <...> можна пояснити вражаючу пам'ять багатьох визначних оповідачів <...>. Мовиться не про пасивне запам'ятовування, а про особливу творчу пам'ять, яка у процесі виконання заново відтворює і створює знайомий співакові зміст (сценарій) поеми» [10, с. 147].

Звичайно, міра (ступінь) імпровізації залежить від творчого таланту оповідача. Відзначаючи, що імпровізація є однією з характеристичних ознак фольклору, дослідники вказують на брак розвідок у цьому напрямі: «Але все ж поки що мало уваги приділялося механізму імпровізаційної техніки і способам її виявлення, враховуючи взаємодію слова і музики» [1, с. 228].

Отже, для імпровізування (у розгляданому випадку – дум) необхідною умовою було володіння набором певних конструкцій, знання яких забезпечувало вільне відтворення (творення) тексту героїчного епосу. (Недаремно С. Грица підкреслювала, що словесний компонент у виконанні дум важливіший, ніж музичний [1]). З цього приводу музикознавець А. Іваницький відзначав: «Імпровізація – суттєва риса дум. Кобзар запам'ятовує не слово в слово, а здебільшого смислові віхи сюжету, які потім «наживляє» в процесі виконання. Це не значить, що співак створює текст думи щоразу заново: він користується готовими фольклорними образами, блоками слів, епічною лексикою тощо, які містяться в його пам'яті. При цьому його творча свобода залишається досить значною: дума ніколи не повторюється буквально» [5, с. 137].

Імпровізація передбачає виникнення (творення, моделювання) та використання мовних «заготовок» у фольклорно-поетичному дискурсі. Засвоєння таких «заготовок» зумовлювало у разі потреби їх автоматичне відтворення у процесі фольклорної комунікації (виконавець «творив») – імпровізовано відтворював – з деякими видозмінами – коливаннями – фольклорний текст). Імпровізування було можливе тому, що існували певні правила, художні канони побудови (конструювання) фольклорних жанрів. Такими правилами і прийомами є мовні закони конструювання фольклорного тексту, реалізація яких очевидна на прикладі існування повторюваних різноструктурних мовних одиниць, що в літературознавчих (а почасти і в мовознавчих) фольклористичних працях отримали назву формул. На наш погляд, цей термін дещо не конкретизований як для лінгвістики. Якнайточніше мовну специфіку (механізм творення та функціонування) повторюваних структур, використовуваних для імпровізації дум (також інших фольклорних творів), відображає термін *текстово-образна універсалія* (скорочено *ТОУ*).

Термін *текстово-образна універсалія* порівняно з терміном *формула* (останні кваліфікують по-різному: як структурні частини твору (Г. Мальцев), як загальні місця – стійкі повтори компонентів словесного матеріалу (опорних тем, образних стереотипів, постійних епітетів й інших тропів (Т. Івахненко), як групу слів, що регулярно використовується в тих самих метричних умовах для вираження встановленої суттєвої ідеї (М. Перрі), як універсальну властивість поетичної мови усної поезії (М. Кумахов та ін.) – конкретніший, точніший, оскільки містить зміст «загальна назва стійкого вислову; модель побудови, фрази-кліше». Він об'єднує різнорівневі стійкі повторювані мовні одиниці, водночас передбачає їх розташування, встановлення ієрархічного підпорядкування, визначення побудови, семантики, поетичних функцій у текстовому континуумі.

Текстово-образна універсалія (ТОУ) становить образно-змістову єдність, реалізовану в лінійно представлених граматичних структурах – повторюваних мікро- і макроодиницях думового тексту. Залежно від текстової функції це поняття співвідноситься не тільки з *формулою*, а й із *символом*, *концептом*, *моделлю*, *текстовою нормою*.

Так, взаємонакладаються поняття *текстово-образної універсалії* та *формули* щодо атрибутивних *текстово-образних універсалій* (*сура земля, білі руки*), *субстантивних* (*батько-мати, Киля-город*), *вербальних текстово-образних універсалій*, зокрема складних форм (*бере-хапас, квилити-проквіляти*) і складених (*штити, шанувати, поважати; шукати та питати*), *адвербіальних* (*рано-пораненько, тяжко-важко, тяжко і важко*).

Також термін «формула» стосовно *текстово-образної універсалії* використовуємо: а) коли маємо на увазі модель її побудови, б) коли структура (мікроодиниця) становить стійкий словесний комплекс, «застиглу», незмінну форму висловлення. Отже, в *текстово-образній універсалії* поєднано поняття *формули* і *лінгвістичне тлумачення її структури*. *Текстово-образні універсалії* засвідчені на рівні слова, словосполучення, речення й притаманні творам окремого жанру.

Текстово-образна універсалія – це мовна модель, співвіднесена з відповідним значенням. Наприклад, модель «прикметник + іменник» позначає предмет та його ознаку; модель «іменник у непрямих відмінках + дієслово» становить назву предмета, до якого (на який) спрямована дія, і т. ін.

Значення *текстово-образної універсалії* мотивоване семантикою компонентів. Воно тяжіє до багатомірності, притаманної їй потенційно як одиниці мови і водночас одиниці художнього (фольклорного) тексту, зорієнтованого на образність, на перекладення (додаткове прирощення смислів), символізацію.

Ускладнений різновид *текстово-образної універсалії* формується як розгортання її іншими елементами, взаємопов'язаними між собою. Наприклад, атрибутивна *текстово-образна універсалія* розгортається за рахунок уведення означального компонента: *рубани рани – рубани та стріляні рани, рубани широкі рани; ранні зорі – ранні і вечірні зорі*. Адвербіальна *текстово-образна універсалія* *до отця, до матері* входить здебільшого до вербальної *текстово-образної універсалії* *до отця, до матері* *прибувати; до отця, до матері доїжджати* та ін.

Серед епічних *текстово-образних універсалій* розрізняємо *мікروструктури* та *макроструктури*.

Мікροструктури – мінімальні одиниці (сполуки), які не підлягають подальшому членуванню; це словосполучення, складні слова й прийменниково-іменникові форми та утворені на їхній основі ускладнені варіанти *текстово-образних універсалій* у межах речення (адвербіальні, вербальні *текстово-образні універсалії*).

Макροструктури – текстові одиниці, співвідносні з реченням (предикативні *текстово-образні універсалії*), фігури думки, стилістичні фігури – звороти і синтаксичні побудови, які посилюють естетичний вплив мови; фігури паралелізму та періоди, стилістично-композиційні *текстово-образні універсалії*.

Текстово-образні універсалії співвіднесені з поняттям *фольклоризмів*. У одних випадках вони збігаються (епітетні структури), в інших – окремі фольклоризми використовуються для побудови *текстово-образних мікροструктур* (адвербіальних *текстово-образних універсалій*) та *макроструктур* (фігур паралелізму, періодів тощо). Їх об'єднують такі риси, як стереотип-

ність, канонізованість, повторюваність та ін. І фольклоризми, і епічні текстово-образні універсалії як елементи фольклорних текстів становлять фольклорну картину світу. В одній мікро- та макроструктурі текстово-образних універсалій можуть бути одиниці, співвіднесені з поняттями міфологеми й концепту.

З фольклоризмами текстово-образну універсалію об'єднують такі ознаки, як стереотипність, канонізованість.

Отже, *ознаки* текстово-образних універсалій: повторюваність у тексті (текстах); відтворюваність у відносно сталому компонентному складі; семантична цілісність, що зближує їх із фразеологізованими одиницями мови.

Основні *функції* текстово-образних універсалій – слугувати засобами побудови, запам'ятовування та імпровізаційного відтворення епічних творів. Відповідні структури є одиницями, за допомогою яких відбувається усномовне спілкування; вони виконують функцію актуалізаторів специфічної фольклорної комунікації. Складні слова, сурядні чи підрядні сполучення слів (*батько-мати, хліб-сіль, дрібний мак*), речення, які беруть участь у текстовій організації думового епосу, визначають: 1) стильову лінію аналізованих творів, 2) концентрацію тематично-подієвого та емоційно-образного змісту, 3) розгортання сюжету (вказують на «рух» сюжету через відповідні компоненти).

Нами запропоновано класифікацію текстово-образних універсалій, що відображає різномірну специфіку зазначених структур. Така в загальних рисах теорія текстово-образних універсалій. Отже, для імпровізаційного відтворення тексту думи необхідною умовою було знання набору одиниць, характерних для цього тексту. За такими одиницями (конструкціями) здійснювалася впізнаваність тексту: пор. *дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка* («Маруся Богуславка»), *на козакові шапка-бирка – / Зверху дірка, / Травою пошита, / Вітром підбита* («Козак Голота»), *із города із Трапезонта* («Самійло Кішка»), *Олексій Попович, славний лицар і писар; отцевська-матчина молитва за дна моря винімає* («Олексій Попович»), *у християнській города підвезіте; до лісів, до байраків доїжджати; брат найменший, піший-піхотинець; буде за нами турецька-бусурменська велика погоня вставати* («Втеча трьох братів

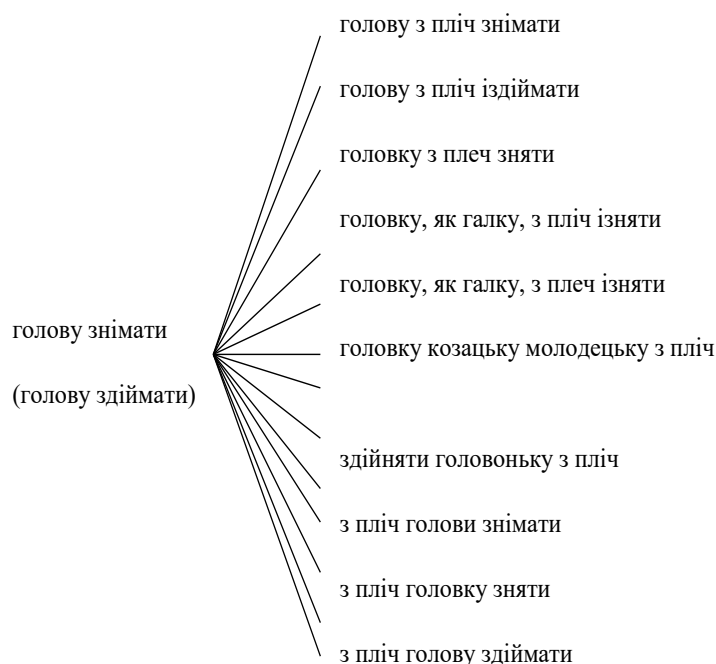
з города Азова, з турецької неволі»), *дуки-сребраники; опанчина рогожовая, / Поясина хмельовая*; («Козак нетяга Фесько Ганжа Андигер»), *Коли той буде пісок на білому камені зіходжати, / Синім цвітом процвітати, <...> / Тоді, сестро, я буду до тебе в гості прибувати* («Сестра і брат»), *ручками-пучками / А хліб-сіль роздробляла; бідна вдова / А тес зачуває, / Словами промовляє, / Сльозами проливає* («Бідна вдова і три сини»), *королівські листи прочитати; за віру християнську одностайно стати; королівські листи до рук добре отдавав; віру свою християнську у поругу вічні часи не продати* («Хмельницький та Барабаш»).

Текстово-образна універсалія як конструктивна текстова одиниця, як оперативна одиниця мовної пам'яті – не закостеніла, незмінна структура. Це певний каркас – схема (з урахуванням тематично-подієвих, архітектонічних та ін. нюансів), що дає змогу творчо використовувати наявний у мовній свідомості матеріал.

Існування варіантів дум насамперед зумовлене існуванням варіантів слововираження. Пор., наприклад, варіанти текстово-образної універсалії *голову зняти* у різних варіантах думи «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі» [11]: *з пліч голову зняти* (I варіант), *з пліч головуку здіймати* (III, IV варіанти), *головуку, як галку, з пліч ізняти* (V варіант), *з пліч головуку знімати* (VI варіант), *з пліч головуку іздіймати* (VII варіант), *здійняти головоньку з пліч* (VIII варіант), *голову з пліч ізнімати* (X варіант), *голову козацьку молодецьку з пліч здіймати* (X варіант), *голову здіймати* (XII варіант), *з пліч головуку здіймати* (XIII варіант), *з пліч головуку здіймати* (XIV варіант), *з плеч головоньку зняти* (XV варіант), *головуку з плеч зняти; голову та й од плеч одрубати* (XVI варіант), *з плеч головуку ізняти* (XVII варіант), *голову з пліч знімати* (XVIII варіант).

Видозміни текстово-образної універсалії відбуваються на внутрішньому та зовнішньому рівнях: на внутрішньому – за рахунок фонетичних, словотвірних варіантів слів; на зовнішньому – за рахунок ускладнення текстово-образної універсалії іншими компонентами, також за рахунок зміни порядку їхнього розташування.

Схематично це можна зобразити так:

Таким чином, переконуємося, що імпровізування – складний багатоступінчатий процес, що передбачає запам'ятовування, утримання у пам'яті й оперування вихідним матеріалом у процесі його творчої реалізації (з видозмінами, варіаціями тощо) відповідно до умов фольклорної комунікації. Імпровізація можлива тоді, коли виконавець насамперед досконало володіє мовним матеріалом.

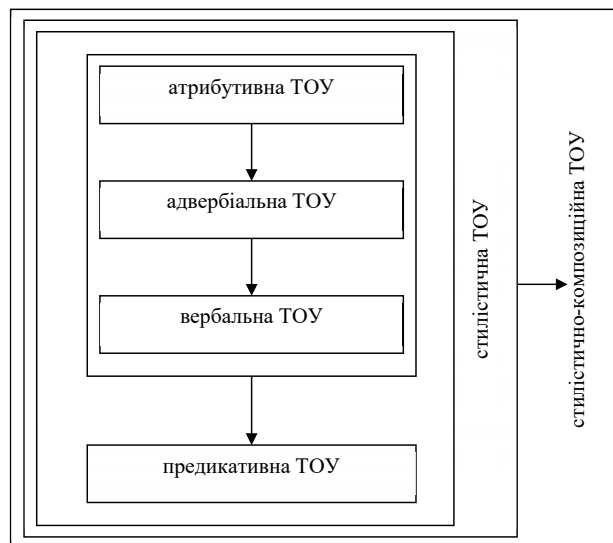
Відомо, що характерною структурно-композиційною особливістю текстової організації дум є періоди (уступи, тиради) – макроструктури, що об'єднують кілька рядків; тиради відзначаються тематично-змістовою, семантичною структурою – інтонаційною та емоційно-експресивною цілісністю. Такі міні-текстові фрагменти (блоки) можна звести до одного семантичного показника, як-от: «біда»: *Одно – безвіддя, а друге – безхліб'я, А третє – буйний вітер в полі повіває, / Бідного козака з ніг валяє* [11, с. 164], *Одно – безхліб'я, А друге – безвіддя, / А третє – безздоров'я* [11, с. 186]; «велика відстань»: *Вгору – високо / в землю – глибоко, / в чужу сторону, До родини – вже й далеко* [11, с. 339], *вгору – високо, а в землю – глибоко, / із чужої сторони до роду – далеко* [11, с. 344]; «ніколи»: *Коли буде жовтий пісок на білому камені зиходити, / О Петрі ріки замерзати, / Об Різді в лузі калина синім цвітом процвітати, / Хрещатим барвінком густі ряди устилати, – / То тоді буду я, сестро, у ваш дом гостем прибувати!* [11, с. 324].

Отже, запам'ятовування (утримання в пам'яті) текстового матеріалу, крім того, що здійснювалося з допомогою конструкцій як своєрідних індикаторів (маркерів) думового тексту, обов'язково схематизовано проектувалося у свідомості мовця на ієрархічну підпорядкованість (тобто ідентифікувалося із входженням у структуру більш складну; при цьому засвоювалася різномірівнева специфіка взаємозалежності та взаємопідпорядкування мовних одиниць у цілісності).

Феноменальною особливістю дум вважаємо побудову їхньої текстової канви з мікроодиниць, що є органічними складниками макроодиниць. У результаті автоматично і плавно вивершується (формується) естетично маркована макроструктура: стилістична (період, паралелізм) і стилістично-композиційна (архітектонічна). Пор., наприклад:

білий камінь (атрибутивна ТОУ)
↓
на білому камені (адвербіальна ТОУ)
↓
посяти на білому камені (вербальна ТОУ)
↓
А візьми, сестро, жовтого піску
Та посій на білому камені... (предикативна ТОУ)
↓
А візьми, сестро, жовтого піску
Та посій на білому камені,
Та вставай раненько,
Та поливай частенько.
Ранніми і вечірніми зорями
Та все своїми дрібними сльозами!
То як будуть, сестро, о Петру ріки замерзати,
А об Різді калина в лузі білим цвітом процвітати,
А об Василю ягоди зрозати,
Жовтий пісок на білому камені сходжати
Та синім цвітом процвітати,
Хрещатим барвінком камінь устилати, –
То тоді я буду до вас, сестро, в гості прибувати!
(стилістична ТОУ – період),
↓
стилістично-композиційна (міні-фрагмент тексту)

Взаємозв'язок (взаємозалежність, взаємопідпорядкування) атрибутивної текстово-образної універсалії можна схематично зобразити так:

Текстово-образні універсалії виступають образно-змістовими сегментами висловлювання:

Ой у святую неділеньку рано-пораненьку
Не синії тумани уставали,
Не буйнії вітри повівали,
Не чорнії хмари наступали,
Не дрібнії дощі накрапали,
Когда три брати із города Азова,
З турецької-бусурменської
Великої неволі утікали
[11, с. 68].

Мікроструктури (у святую неділеньку, рано-пораненьку, синії тумани, чорнії хмари, дрібнії дощі, три брати, з города Азова та ін.) – атрибутивні, адвербіальні, вербальні – слугують творенню предикативних текстово-образних універсалій (не буйнії вітри повівали; не чорнії хмари наступали; не дрібнії дощі накрапали; три брати утікали та ін.), що в цілому формують макроструктуру – предикативну текстово-образну універсалію, яка поєднує ознаки періоду та паралелізму.

Текстово-образна універсалія – мікроодиниця (структура неускладненого типу) також може передбачати сегментацію у чистому полі – у полі; *отцевський хліб-сіль – хліб-сіль; у зелені байраки в'їжджати – у зелені байраки + в'їжджати* і т. ін. Такі властивості текстово-образних універсалій цілком зумовлені властивостями мовних одиниць взагалі – поєднуватися між собою для побудови висловлювання.

Для того щоб імпровізувати митцеві треба було осмислити (зрозуміти, пізнати, усвідомити) граматику жанру – засвоїти домінуючі у стильовому відношенні лексико-синтаксичні конструкції, з допомогою яких – способом «зчеплення», «ланцюгового нанизання» та взаємопідпорядкування – вдавалося б імпровізувати, проте у межах жанру, відтворити свій варіант тексту думи.

Мова (зокрема, граматична система кожної етнічної мови) засвідчує у своєму складі наявність базових конструкцій (моделей), з допомогою яких твориться численна кількість похідних. Стосовно української мови – це, зокрема, конструкції – моде-

лі типу **прикметник + іменник** («означення + означуване»; предмет і його ознака): у думках – *дрібні сльози, дрібний мак, червоні чобіточки, біле тіло, біла рука, білі ніжки, червона китайка, рання зоря, свята неділя, бідна вдова, бідний козак, темна ніч, ясне сонце, чисте поле, зелені байраки, турецька земля*; **іменник + іменник** (предмет + предмет): у думках – *річка Самарка, город Козлов, город Азов, Дунай-ріка, Азов-город, Кефа-город, стрілки-яничарки, срібло-золото, хліб-сіль, отець-мати, срібло та золото, хліб та сіль, отець та мати*; **прислівник + дієслово** («дії і обставини, що характеризують (визначають дії)»): *гірко плакати, гірко плакати-ридати; жалибно квилити, жалибно квилити-проквилити*); **дієслово + дієслово** (дієслово + дієслово + дієслово): *штити-шанувати, думати-гадати, клясти-проклинати, лаяти і проклинати, почитати і поважати; штити, шанувати і поважати*; **іменні частини мови + дієслово** («дії та предмети, на які (до яких) спрямовані дії»): *до города Козлова прибувати; молитви сотворяти; у отця-матері прощення брати; у степи в'їжджати; до теренів, до байраків прибувати; до города Січі прибувати; до отця, до матері, до роду прибувати; до Осаул-могили прибувати*; **числівник + іменник** («предмети і їх кількості»): *три братики, три пучки тернини, двоє кайданів, три рази*. Це – найпростіші (базові) моделі. На їхній основі формуються ускладнені різновиди. Наприклад: *плакати-ридати: гірко плакати-ридати – гірко плакати-ридати, дрібні сльози проливати; гірко сльозами плакати-ридати* та ін.; *хліб-сіль: хліб-сіль уживати – хліб-сіль з упокоєм уживати – хліб-сіль з упокоєм вічний час уживати* та ін.

Унікальна властивість мовних конструкцій мати універсальний характер на всіх рівнях – «прилаштовуватися» – плавно видозмінювати свої синтаксичні функції у реченні (висловлюванні) – наприклад, здатність атрибутивної конструкції реалізуватися у функції адвербіальної з семантикою місця (у *християнські городи підвезти; визволь, Боже, на ясні зорі, на тихі води, у край веселий, у мир хрещений*), часу (*ранньою зорею, у святую неділеньку, ночної доби*), способу дії (*білим лебедоньком перепливи, ясним соколоньком перелети, малим-невеликим перепелоньком перебіжи*) та ін.

Запам'ятовування базових жанрових конструкцій (і їхнього лексичного наповнення) створювало умови для оперування ними у процесі імпровізації. При цьому мовні механізми людської психіки (механізми мовотворення тексту, що є її вродженими здібностями, властивостями) давали змогу виконавцеві варіювати (відповідно до потреб ритмо-мелодійної побудови висловлювання) форму конструкцій: *плакати-ридати – плакати і ридати; плакати та ридати* і т. ін.; *хліб-сіль – хліб да сіль, за хліб, за сіль*.

Кількість мовних (граматичних) моделей, які слугують основою творення граматичної системи в цілому, – обмежена. Кількість похідних утворень – необмежена. Врахування лексичного компонента таких синтаксичних структур дає змогу ідентифікувати їхню жанрову співвіднесеність (якщо мовиться про тексти фольклору): пор. місце розгортання дій і подій у ліричних піснях (*коло млина, біля криниці, коло порога, на порозі, у хаті, на печі, коло броду*), у думках – у *городі Козлові, у лузі у Базавлузі, на славіній Україні, у Вінниці на границі, у річки Самарки, у криниці Салтанки, у казках (у деякому царстві, у деякому господарстві; у дрімучому лісі), у замовляннях (на острові-окіяні, у болота)*.

Унікальною властивістю текстово-образних універсалій як мовних структур кваліфікуємо їхню здатність водночас

бути граматичною структурою, тематично-подієвою, стилістично-композиційною (архитектоничною), стилістичною (художньо-образною), кількісно-компонентною, жанровою одиницею. Названі показники у конкретному текстовому вияві актуалізуються одночасно, в цілісності.

Активний пошук відповіді на запитання: у чому полягає специфіка імпровізаційного творення (відтворення) текстів народних дум – спричинив усвідомлення того (на основі наукових дослідів), що основним засобом у цьому процесі фольклорної комунікації виступає, звичайно, мова. Усномовний характер творення та поширення дум з участю кобзарів (сліпих музик) є переконливим свідченням, що словесний компонент – провідний у організації текстової структури дум. Він (словесний компонент) проектується на рівень конструкцій з відповідним лексичним наповненням. Володіння такими конструкціями, вміле оперування у процесі фольклорної комунікації – свідчення майстерності (таленту виконавця).

Взагалі думи – особливий жанр фольклору щодо умов побутування та збереження. Але треба відзначити, що імпровізований характер мовної репрезентації епічних текстів був характерний і для творів давніших – билин, а також інших різновидів епосу. У всіх випадках запам'ятовування та відтворення тексту здійснювалося з допомогою конструкцій (текстово-образних універсалій) (це підтверджують численні дослідження, присвячені вивченню мови та стильової манери виконавців билин).

Висновки. З'ясування специфіки імпровізаційного творення/відтворення епічних фольклорних жанрів дає змогу нам по-новому осмислити специфіку та призначення самої мови як універсальної знакової системи, як системи систем, що засвідчує свою універсальність на різних своїх рівнях, у різних функціональних виявах, у різних умовах (способах, прийомах) реалізації. Мова – поліуніверсальна (так само, як і поліфункціональна). Поліуніверсальність мови (її граматичних одиниць – структур (конструкцій) моделей) – факт, що свідчить про наявність базового матеріалу, який становить основу структури мови і водночас забезпечує конкретну реалізацію (стильову, жанрову) цих структур (тобто вибірковість) відповідно до сфери функціонування. Знання базового мовного матеріалу – синтаксичних структур (граматичного матеріалу з урахуванням лексичного компонента) дає змогу мовцеві ефективно ним оперувати, отже, засвідчує рівень володіння як мовою взагалі, так і репрезентує рівень володіння стильовими нормами.

Література:

1. Грица С. Мелос української народної епіки. К.: Наук. думка, 1979. 247 с.
2. Грица С.И. Украинская песенная эпика. М.: Сов. композитор, 1990. 262 с.
3. Грица С.Й. Українські думи в міжепічному діалозі. Родовід. 1995. Число 11. С. 68–81.
4. Дмитренко М. Жанрова специфіка українських народних дум. Дивослово. 2008. № 9. С. 44.
5. Іваницький А. Українська народна музична творчість. К.: Муз. Україна, 1990. 335 с.
6. Іваницький А.І. Український музичний фольклор: Підручник для вищих учбових закладів. Вінниця: Нова книга, 2004. 320 с.
7. Іваницький А.І. Хрестоматія з українського музичного фольклору. К.: Музична Україна, 2008. С. 122.
8. Лисенко М. Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм. К., 1955.

9. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / Автор-укладач Ковалів Ю.І., Київ, 2007.
10. Путилов Б.Н. Эпическое сказительство: Типология и этническая специфика. Москва: Вост. л-ра, 1997. 295 с.
11. Украинские народные думы. М.: Наука, 1972. 600 с.
12. Українська фольклористика. Словник-довідник / Уклад. і заг. ред. М. Чернописького. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 448 с.

Беценко Т. П. Языковая природа импровизационности народных дум: попытки лингвоанализа

Аннотация. Стаття належить до області лінгвістическої фольклористики. Автор розглядає природу фольклорної імпровізації як неотъемлемую черту народнопісенного творчості з позицій лінгвістического структуровання усного тексту. В результаті проведених досліджень зроблено висновок про існування конструктивних елементів, які забезпечують цілісне збереження і імпровізаційне відтворення епічних

текстів – текстово-образних універсалій. Представлено детальну класифікацію названих одиниць, включаючи їх виснажливу характеристику.

Ключевые слова: імпровізація, дума, текстово-образна універсалія.

Betsenko T. The linguistic nature of the improvisation of people's thoughts: attempts at linguistic analysis

Summary. The article belongs to area of linguistic study of folklore. The author considers the nature of folklore improvisation as integral line folksong creativity from positions of linguistic structurization of the oral text. As a result of the spent researches the conclusion is drawn on existence of constructive elements which provide complete preservation and an improvisational reconstruction of epic texts – tekstovo-shaped universal. Detailed classification named units, including their exhaustive characteristic is offered.

Key words: improvisation, thought, tekstovo-shaped universal.